

Тема 11 Проблема детермінізму у сучасній науці та філософії.

- 1. Детермінізм: основні етапи розвитку.**
- 2. Індетермінізм: причини виникнення та його значення.**
- 3. Причина і наслідок у детермінізмі.**

Детермінізм: основні етапи розвитку.

- Методологічний принцип детермінізму є одночасно й основним принципом філософського навчання про буття. Сам термін "детермінація" походить від латинського *determine* (визначаю) і може бути розшифрований як обов'язкова визначуваність усіх речей і явищ у світі іншими речами і явищами. Найчастіше замість предиката "визначуваність" у це формулювання підставляють предикат "обумовленість", що додає самому формулюванню двозначність, тому що створюється враження, що фактори, які детермінують, у такий спосіб зводяться тільки до умов, хоча останні при усій своїй значимості є лише одним з цих факторів.

Серед різноманітних форм детермінації,

- що відбивають універсальний взаємозв'язок і взаємодію явищ у навколишньому світі, особливо виділяється причинно-наслідкова, чи каузальна (від лат. *causa* — причина), зв'язок, знання якого нічим не заміниме для правильного орієнтування в практичній і науковій діяльності. Тому саме причина виступає найважливішим елементом системи факторів, що детермінують. І все-таки принцип детермінізму ширше принципу каузальності: крім причинно-наслідкових зв'язків він містить у собі й інші види детермінації (функціональні зв'язки, зв'язок станів, цільову детермінацію і т.д.).

Детермінізм у своєму історичному розвитку пройшов два основних етапи

- Детермінізм у своєму історичному розвитку пройшов два основних етапи — етап класичного (метафізичного, механістичного) детермінізму й етап детермінізму посткласичного, діалектичного по своїй сутності.

Метафізичне трактування детермінізму

- У джерелах метафізичного трактування детермінізму ми виявляємо атомістичну концепцію Демокрита, що (на відміну від концепції Епікура) заперечувала випадковість, приймаючи її просто за непізнану необхідність. Такий детермінізм надалі розвивається Ф. Беконом, Т. Гоббсом, Б. Спінозою, Р. Декартом, Ж. Ламетрі, П. Гольбахом і іншими філософами Нового часу. Спираючись на праці своїх попередників і на основні ідеї природознавства І. Ньютона і К. Ліннея, французький астроном і математик П. Лаплас у роботі "Досвід філософії теорії ймовірностей" (1814) довів ідею механістичного детермінізму до логічного кінця: він виходить з постулату, відповідно до якого зі знання початкових причин можна завжди однозначно вивести наслідку.

Важливо зазначити,

- що вже до початку того ж самого XIX століття під впливом розвитку теорії ймовірностей (якою займався П. Лаплас), соціальної статистики і т.д. виник цілий ряд питань, які були нерозв'язні з позицій лапласівського детермінізму:
- Як сполучити його концепцію з емпіричними спостереженнями, що виявляють відхилення від необхідності, відсутність "чистого" прояву закону у всіх його конкретних утіленнях?
- Як сполучити механізм лапласовського детермінізму з теорією ймовірностей, що оперує поняттям "випадковість"?

Лапласівський детермінізм

- У працях Лапласа тут протиріччя не було, тому що він витлумачував суб'єктивістські і випадковість, ототожнюючи її з незнанням причин, і імовірність, відносячи її до нашого знання про процес (об'єкті), але не до самого процесу (об'єкту). У дійсності ж імовірність, як уже говорилося, визначає ступінь можливості прояву об'єктивного по своїй природі випадкового явища.

Посткласичний, діалектичний етап в розвитку детермінізму

- Міркування над цими питаннями поволі підточували підвалини лапласовського детермінізму, але проривши до більш широкого розуміння визначеності у світі був здійснений завдяки двом епохальним подіям у природознавстві — дарвінівській теорії походження видів і особливо появі квантової механіки. З'ясувалося, що багато законів, що пояснюють світ, носять статистичний характер, тобто не допускають однозначної передбачуваності і, отже, є законами ймовірними.
- Говорячи про цей посткласичний, діалектичний етап в розвитку детермінізму, ми не можемо не згадати Епікура, у навчанні якого про мимовільне відхилення атома від прямої лінії в основі вже містилося сучасне розуміння детермінізму.

Індетермінізм.

- Оскільки сама випадковість у Епікура нічим не визначається (безпричинна), те без особливих погрішностей можна сказати, що від Епікура можна прослідити початок і конфронтуючого детермінізму навчання — індетермінізму.

В історії філософії відомі два види індетермінізму:

- Так званий "об'єктивний" індетермінізм, що начисто заперечує причинність як таку, не тільки її об'єктивну даність, але і можливість її суб'єктивістського тлумачення.
- Ідеалістичний індетермінізм, який, заперечуючи об'єктивний характер відносин детермінації, повідомляє причинність, необхідність, закономірність продуктами суб'єктивності, а не атрибутами самого світу.
- Це значить (у Юма, Канта, багатьох інших філософів), що причина і наслідок, подібно іншим категоріям детермінації, суть лише апріорні, тобто отримані не з практики, форми нашого мислення. Багато суб'єктивних ідеалістів повідомляють уживання цих категорій "психологічною звичкою" людини спостерігати одне явище наступним за іншим і повідомляти перше явище причиною, а друге наслідком.

Причинність як "часточка" всесвітнього зв'язку

- Причинно-наслідковий зв'язок явищ виражається в тім, що одне явище (причина) за певних умов обов'язково викликає до життя інше явище (наслідок). Відповідно можна дати і робочі визначення причини і наслідку. Причина є явище, дію якого викликає до життя, визначає наступний розвиток іншого явища. Тоді наслідок є результат дії визначеної причини.
- У детермінацію явищ, у систему їхньої визначеності поряд із причиною входять і умови — ті фактори, без наявності яких причина не може породити наслідок. Це означає, що причина сама по собі спрацьовує не у всяких умовах, а тільки у визначених. У медицині, наприклад, існує таке вираження: "Кожна людина інфікована, але далеко не кожний є інфекційним хворим". Дійсно, у кожному з нас можуть бути виявлені ті чи інші інфекційні агенти (паличка Коха і т.п.), але відповідною хворобою (у даному випадку туберкульозом) людина занедужує тільки у визначених умовах — хронічне переохолодження чи перебування у вогкості, виснаження організму в результаті недоїдання, недосипання і т.д.

Умови детермінізму

- Серед умов зустрічаються більш істотні та менш істотні. При цьому іноді питома вага умови в загальній детермінації настільки великий, що дає привід для змішання його із самою причиною. Щоб уникнути цього у своїй практичній і науковій діяльності, потрібно завжди пам'ятати, що при всій схожості умов і причини між ними є принципове розходження, причина і наслідок зв'язані між собою генетично, тобто причина породжує наслідок, у той час як умова ні в якому разі не породжує, а лише сприяє її породженню.
- Розрізняють умови необхідні і достатні. Сукупність необхідних умов визначає реальну можливість породження даного наслідку, але ці умови повинні бути не тільки необхідні, але і достатні, тому що тільки в цьому випадку можливість може перетворитися в дійсність. Категорії "можливість" і "дійсність" будуть нами розглянуті трохи пізніше.

У систему детермінації явищ (особливо суспільних)

- найчастіше входить привід — той чи інший фактор, що обумовлює лише момент, час виникнення наслідку. Як правило, як привід виступає фактор несуттєвий, випадковий стосовно основних причинно-наслідкових зв'язків, тому він не може зробити й істотного впливу ні на причину, ні на наслідок. Така справа з приводами, що приводять до початку воєн, революцій, інших історичних подій.
- Згадаємо в зв'язку з цим розстріл демонстрації 9 січня 1905 року і початок першої революції, убивство австрійського ерцгерцога в Сараєві в 1914 році і початок першої світової війни і т.д. У всіх подібних випадках привід відіграє роль пускового механізму, спускового гачка, що змушує причину спрацьовувати. Ідентичну роль привід виконує й в інших сферах, зокрема в розвитку наукового пізнання.

Приклад: неевклідова геометрія

- Один раз Н.І. Лобачевському доручили прочитати курс лекцій для казанських чиновників, які не мали середньої освіти. В одній з лекцій він кілька разів змушений був повертатися до п'ятого постулату Евкліда (про паралельність прямих), але щоразу виявляв повне нерозуміння його чиновниками. Тоді Лобачевський вирішив: "Якщо постулат не розуміють, може він не вірний?" Привід цей привів Лобачевського до глибоких роздумів, у результаті яких з'явилася його неевклідова геометрія. Причиною же її появи, зрозуміло, були явища більш істотні: протиріччя, які нагромадилися в самій геометрії.

Можливість і дійсність у детермінізмі

- Після того як ми познайомилися з основними елементами каузальної детермінації (сама причина, умови, привід), логічно перейти до розгляду категорій "можливість" і "дійсність".
- Дотепер, розглядаючи категорії "необхідність і випадковість", "причина і наслідок", ми мали на увазі дійсне (актуальне) буття предметів і явищ. Але крім буття дійсного існує, як уже відзначалося, буття можливе, потенційне, тобто усе, що згодом стане дійсним, виступає спочатку як можливе. Рух, за Аристотелем, і є "здійснення можливого як такого".

Можливість і дійсність

- Саме поняття "дійсність" вживається у філософській літературі в двох змістах. У широкому змісті під дійсністю розуміється увесь реальний світ, і тоді дійсність містить у собі і власні тенденції, здібності до розвитку, тобто можливості. У вузькому змісті під дійсністю мають на увазі не всяке буття, а лише сформувалося, розвинене.
- У цьому вузькому змісті ми говоримо про дійсність, співвідносячи її з парної їй категорією можливості. Можливість є закономірна тенденція розвитку об'єкта, за певних умов перехідна в дійсність. Тоді дійсність є реалізована можливість. Можливість так само об'єктивна, як і дійсність. У цьому людина переконується при спогляданні безупинних змін у навколишньому світі, а також у ході своєї практичної діяльності в міру перетворення мети (можливості) у результат (дійсність).
- Будь-яка можливість являє собою такий стан у розвитку, коли частина необхідних факторів, що детермінують, уже в наявності, але "комплект" їх ще недостатній, або такий стан, коли цей "комплект" уже представлений, але складові його компоненти ще недостатньо зрілі. З обліком цього розрізняють можливості реальні і формальні.

Під реальними можливостями маються на увазі

- також можливості, що визначаються необхідними властивостями і зв'язками предмета (наприклад, можливість переходу речовини з одного агрегатного стану в інше). Формальні ж можливості визначаються випадковими властивостями і зв'язками предмета, причому ця безліч випадків повинна перетнутися в одній крапці. Скористаємося відомим гегелівським прикладом з турецьким султаном, що може стати Папою Римським. При яких умовах це може відбутися?
- По-перше, потрібно, щоб султан-мусульманин раптом захотів звернутися в християнську (і саме католицьку) віру, що не впливає з необхідністю з його природи людини, тим більше людини такого високого рангу.
- По-друге, потрібно, щоб він став католицьким священиком і дослужився до кардинала, тому що інакше він не може бути кандидатом у Папи, і весь цей шлях теж унизаний випадками.
- По-третє, потрібно, щоб на самих виборах (у цій своєрідній крапці біфуркації) він одержав перевагу перед іншими, рівними йому, а може бути, навіть переважаючими його, кандидатами. Погодимося, що таку вітіювату можливість перетворення турецького султана в Папу Римського не можна назвати реальною.

У свою чергу, реальна можливість

- з'являється перед нами в двох іпостасях; в одних ситуаціях як можливість абстрактна, в інші — як конкретна. Абстрактної можливість з'являється перед нами тоді, коли для її реалізації на даній стадії всі необхідні для цього фактори ще не виявилися, але закономірно повинні знайти себе на наступній. Конкретна можливість зв'язана, таким чином, з повним набором факторів, необхідних для її перетворення в дійсність.
- Останнім часом у зв'язку зі становленням синергетики як одного з загальнонаукових методів виділяють також можливості оборотні і необоротні. Оборотною можливістю називається така можливість, з перетворенням якої в дійсність первісна дійсність стає можливістю; необоротної — така, з перетворенням якої в дійсність первісна дійсність стає неможливою. Як приклад оборотної можливості можна повернутися до процесу переходу з одного агрегатного стану в інше: щораз для речовини зберігається можливість повернення в первісний стан, тому що даний процес являє собою не розвиток, а просто зміни. Там же, де в наявності процес розвитку, ми маємо справу з необоротною можливістю: зі стадії "дорослості" ніяк не можна фізично повернутися на стадію "дитинства".

Будь-яку можливість, навіть формальну, впливає усе-таки відрізнати від неможливого

- — від того, що несумісне з законами природи, суспільства і мислення і тому нереалізованого. Усім нам зі шкільної лави відомий термін "перпетуум-мобіле" — вічний двигун. Скільки гарячих голів у різні століття бралися за його створення. Але "вічний двигун" неможливий, тому що сама його ідея суперечить найважливішому закону природи — закону збереження енергії.
- Уже Гегель відкинув метафізичну концепцію, відповідно до якої наслідок завжди пасивний, не робить активного зворотного впливу на його причину, що породила. У дійсності ж причина і наслідок знаходяться в діалектичній взаємодії. Наслідок робить відома протидія й у такий спосіб з пасивної субстанції перетворюється в активну, починає виступати стосовно першопричини як причина. Якщо проходження струму є причиною нагрівання нитки, то у свою чергу нагрівання нитки змінює силу струму, тобто видозмінює причину.

Причина і наслідок у їхньому діалектичному взаємозв'язку.

- Практика переконує, що між причинами і наслідками існує різноманітна взаємозумовленість. Те саме наслідок може бути породжено багатьма причинами. Так, міграція сільського населення в міста породжується таким комплексом причин, як незадоволеність побутовим і культурним обслуговуванням, житловими умовами, змістом і умовами праці і т.д., цілий комплекс причин діє в процесі міграції, що зараз підсилюється, з міста в село (безробіття, неможливість прокормитися на чи пенсію низьку зарплату і т.д.).

У свою чергу,

- та сама причина може викликати цілий комплекс наслідків. Перехід до інформаційно-комп'ютерного техніко-технологічного базису, наприклад, породжує необхідність у новому типі трудівника, якісно змінює умови реалізації господарської функції родини, забезпечує суспільство надійними засобами комунікації, уможлиблює всесвітній інформаційний простір.

Як співвідносяться між собою причина і наслідок у часі?

- Існують три типи тимчасової спрямованості причинно-наслідкових зв'язків:
- детермінація минулим. Така детермінація власне кажучи є загальною, тому що відбиває об'єктивну закономірність, відповідно до якої причина в кінцевому рахунку завжди передує наслідку. Цю закономірність дуже тонко помітив Лейбніц, що дав наступне визначення причини: "Причина є те, що змушує яку-небудь річ почати існувати";

Детермінація сьогоденням

- Пізнаючи природу, суспільство, власне мислення, ми незмінно виявляємо, що багато речей, будучи детермінованими минулим, знаходяться й у взаємодії, що детермінує, з речами, що співіснують одночасно з ними. Не випадкове представлення про одночасний зв'язок, що детермінує, ми зустрічаємо в різних областях знання - фізиці, хімії (при аналізі рівноважних процесів), у біології (при розгляді гомеостазису) і т.д. Детермінованість сьогоденням має пряме відношення і до тих парним категоріям діалектики, між якими існує причинно-наслідковий зв'язок. Як відомо, форма будь-якого явища є під впливом змісту, але це аж ніяк не означає, що зміст передує формі взагалі й у своїй первісній крапці може бути безформно;

Детермінація майбутнім

- Така детермінація, як підкреслюється в ряді досліджень, хоча і займає більш обмежене в порівнянні з розглянутими вище типами місце серед факторів, що детермінують, разом з тим відіграє помітну роль. До того ж треба враховувати усю відносність терміна "детермінація майбутнім": майбутні події ще відсутні, про їхню реальність можна говорити тільки в тім змісті, що вони з необхідністю є в наявності як тенденції в сьогоденні (і були в наявності в минулому). І все-таки роль цього виду детермінації дуже істотна. Звернемося до двох прикладів, зв'язаним із сюжетами, про які вже йшла мова.

Детермінація майбутнім

- лежить в основі пояснення відкритого академіком П.К. Анохін випереджального відображення дійсності живими організмами. Зміст такого випередження, як підкреслювалося в главі, присвяченої свідомості, у здатності живого реагувати не тільки на предмети, що зараз безпосередньо впливають на нього, але і на зміни, начебто б байдужні для нього в даний момент, але в дійсності виступаючого сигналами про ймовірні майбутні впливи. Причина тут як би діє з майбутнього.

Приклад, пов'язаний із причинами переходу від рабовласництва до нової, феодальної, суспільно-економічної формації

- Спроби пояснити цей перехід попередньої йому технічною революцією чи, принаймні, новим технічним рівнем виробництва виявилися невдалими. Положення проясняється тільки при обліку двох обставин.
- По-перше, продуктивні сили суспільства містять у собі не тільки техніку, але і людини, причому в якості головної продуктивної сили, і по-друге, у поняття "ступінь розвитку продуктивних сил" поряд з характером і рівнем, як ми бачили, входять також і потреби їхнього розвитку. Перехід до феодалізму став необхідністю, тому що раб як виробник матеріальних благ уже не відповідав потребам розвитку продуктивних сил. Таким чином, у даній історичній ситуації принципова зміна статусу працівника було найпершою передумовою якісної зміни технічного рівня виробництва, а не навпаки. Причина тут діяла з майбутнього.
- Детермінація майбутнім має пряме відношення до всієї людської діяльності, якщо згадати ту відому нам ланцюжок діяльності, що починається потребами індивіда і суспільства й обов'язково містить у собі ціль. В аристотелівській класифікації причин ціль виступає як кінцева причина (*causa finalis*): усе, що ми робимо усвідомлено, ми робимо в силу (а значить — через) свою цільову настанову.

Детермінація майбутнім

- Останнім часом робляться спроби представляти мету більш широко, у кібернетичному, узагальненому виді. І тоді ціль з'являється перед нами як деякий кінцевий стан, до якого прагне система. Зрозуміло, у такій постановці питання багато дискусійного, але міститься і раціональне зерно.
- Останнім часом робляться спроби представляти мету більш широко, у кібернетичному, узагальненому виді. І тоді ціль з'являється перед нами як деякий кінцевий стан, до якого прагне система. Зрозуміло, у такій постановці питання багато дискусійного, але міститься і раціональне зерно.
Основоположник системного підходу Людвіг Берталанфі називав живі системи "еквіфінальними" саме в зв'язку з їхньою здатністю досягати однакового результату, у відомому змісті, незалежно від початкових умов.

Непричинні види детермінації

- Безпричинних явищ не існує. Але це не означає, що всі зв'язки між явищами в навколишньому світі відносяться до причинно-наслідкового. Як підкреслювалося вище, каузальність — самий істотний і загальний, але аж ніяк не єдиний тип детермінації. Поряд з каузальністю (і у відносній єдності з нею) виявляються і такі дуже значимі типи детермінації, як функціональний зв'язок, корелятивний зв'язок, зв'язок станів.
- Розгляд зазначених типів детермінації характерно лише для посткласичної науки і посткласичної філософії. Зрозуміло чому: адже в класичній науці (і відповідно у філософії) панував лапласівський детермінізм із його абсолютизацією динамічної однозначної причини.

Функціональний зв'язок

- Великою заслугою посткласичної науки і філософії є, зокрема, їхня пильна увага до функціонального типу детермінації. При цьому функціональний зв'язок розуміється як таке відношення між об'єктами, при якому зміни кожного з них супроводжують один одному.
- Саме "супроводжують", а не "заподіюються" один одному. Як правило, об'єкти, що знаходяться між собою у функціональній взаємодії, зв'язані генетично (каузально) лише в тім змісті, що є похідними того самого підстави. У самому ж функціональному зв'язку об'єктів відсутні головні ознаки причинно-наслідкового зв'язку — продуктивність (об'єкти не роблять один одного), асиметричність у часі (вони співіснують, одне з них не передує іншому), необоротність.

Різниця між каузальним і функціональним зв'язком

- Різницю між каузальним і функціональним зв'язком спробуємо проілюструвати на такому прикладі. Деякі філософські школи, бажаючи пояснити трагедії двадцятого століття (дві світові війни, кровопролитні революції), зв'язують їх з виходом наприкінці ХІХ, і особливо в двадцятому столітті, на авансцену історії радикально набудованих, але недостатньо культурних народних мас.
- Суперечки ні, вихід мас у сферу активної історичної творчості супроводжується значними і довгостроковими соціокультурними витратами, хоча в цілому і являє собою явище прогресивне. Але не можна розглядати активну діяльність мас як причину зазначених трагедій: сам цей вихід мас на авансцену історії був наслідком неприйняттого для них антигуманного ходу суспільного розвитку. Отже, між цими трагедіями і небаченою досі активністю мас зв'язок не причинно-наслідкова, а функціональна.

Корелятивний зв'язок

- У багатьох відносинах з функціональним зв'язком подібний корелятивний зв'язок — взаємна залежність явищ, що виявляється в їхній співвіднесеності, у їхній відповідності один одному.
- Так само як і функціональні, корелятивні зв'язки суть зв'язку співіснування, одночасності; так само як і функціональні, вони, не будучи причинно-наслідковими, у той же час припускають "пере собою" якусь загальну причину, що приводить до такої співвіднесеності, відповідності. Але якщо функціональний зв'язок звичайно буває більш-менш прозорої, і її підстава виявляється без особливих труднощів, то при корелятивних зв'язках таке "прояснення" ускладнюється наявністю між співвіднесеними явищами цілого ряду проміжних, опосередкованих факторів.
- Так, уже давно було помічено, що зовсім білі кішки з блакитними очима чи завжди майже завжди виявляються глухими, але пояснити подібну співвіднесеність стало можливим тільки сьогодні, виходячи з законів генетики.

Корелятивні зв'язки спочатку були відкриті в біології

- Так, уже давно було помічено, що зовсім білі кішки з блакитними очима чи завжди майже завжди виявляються глухими, але пояснити подібну співвіднесеність стало можливим тільки сьогодні, виходячи з законів генетики.
- Корелятивні зв'язки взагалі спочатку були відкриті в біології — Ж. Кюв'є, а потім Ч. Дарвіним. Свій "закон співвідношення росту" Дарвін інтерпретував як закон, відповідно до якого відомі форми окремих частин органічної істоти завжди зв'язані з визначеними формами інших частин, які не знаходяться, здавалося б, ні в якому зв'язку з першими. "Здавалося б" — тому що насправді знаходяться, але зв'язок цей завуальований, ще повинен бути виявлений.
- Сьогодні корелятивні, співвідносні зв'язки вивчаються багатьма науками, і знання про їх має не тільки сугубо теоретичне, але і велике прикладне значення (у тому числі використовується в техніці).

Зв'язок станів

- У кожного об'єкта існує, принаймні, два типи відносин: взаємодія даного об'єкта з іншими об'єктами і відношення різних станів того самого об'єкта. Це різні відносини. Взаємодія об'єкта з іншими тілами носить динамічний (силовий) характер, викликає його зміни і тому є причиною. Стан же тіла в даний момент хоча і впливає на стан цього тіла в наступний момент часу, не носить причинного характеру.
- Який же елемент детермінації виражає собою в такому випадку попереднє стан об'єкта стосовно його нинішнього стану? Очевидно, таким елементом, що виражає сутність зв'язку станів, виступає умова, про роль якого в детермінаційному комплексі вже йшла мова. Такий висновок ні в якій мірі не є поступкою так названому кондиціоналізму — навчання, що змішує умови з причиною, ототожнює їх, а в деяких своїх варіантах навіть попросту підмінює умовами причину.
- Отже, стан, що передує, виступає як фактор, що визначає собою не тільки саме породження конкретними причинами наступного стану об'єкта, але і багато характеристик цього стану (його форму, масштаби, тимчасові параметри і т.д.).